

СРБИ У САРАЈЕВУ – КОНТИНУИТЕТ ТРАЈАЊА И ЗАТИРАЊА (ОСМАНСКИ ПЕРИОД)

У раду се, на основу историјских извора и литературе, разматра континуитет трајања, али и вишевијековног затирања српског православног народа у Сарајеву и његовој околини у периоду османске окупације ових простора, то јест од средине XV вијека до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године. Истраживања показују да је српско православно становништво живјело на простору Сарајева још прије доласка Османлија, као и да је након тога, и поред исламизације, терора освајача, ратова, епидемија и сеоба, ипак постојао непрекинути континуитет битисања православних Срба на простору Сарајева све до аустроугарске окупације.

Кључне ријечи: Сарајево, православни Срби, османска окупација.

Први помен Срба западно од ријеке Дрине, што значи и на простору данашње Босне и Херцеговине, у историјским изворима налазимо још у IX вијеку у Ајнхардовим *Аналима Франачког краљевства*, и датира се са 822. годином (*Annales Regni Francorum, inde ab a. 741. usque ad a 829, qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi*, 1895: 158). Пуно више података о Србима на простору данашње Босне и Херцеговине налазимо код византијског цара и писца Константина VII Порфирогенита из X вијека. Говорећи о „покрштеној Србији“ Порфирогенит у њеном саставу наводи и област Босну са градовима Котор и Десник (*Византијски извори за историју народа Југославије*, 1959: 58). Порфирогенит у тадашњој Србији помиње и град Соли, то јест данашњу Тузлу, али тај град није припадао тадашњој области Босна. Осим наведеног, Порфирогенит наводи и простор данашње Херцеговине, то јест тадашње области Захумља, Травуније и Паганије (Неретљанска област) као крајеве чији су становници Срби (*Византијски извори за историју народа Југославије*, 1959: 59-65). Исто тако, византијски писац из XII вијека, Јован Кинам, тврди да ријека Дрина „одваја Босну од остале Србије“ (*Византијски извори за историју народа Југославије*, 1971: 28). Кроз читав средњи вијек, али и

¹ draga.mastilovic@ff.ues.rs.ba

касније Срби се помињу као народ који живи у Босни, а њени средњовјековни владари као српски владари.²

До доласка Турака на простору гдје се почело формирати градско језгро Сарајева, постојало је насеље, које ће са развојем града убрзо постати предграђе или хришћански квартал који су Турци називали Горња Варош, а она се налазила на простору гдје се данас налази српска православна Стара црква (Скарић, 1985: 56-57). Осим постојања ове вароши, турски извори помињу још једну хришћанску „Варош до Миљацке“, што је у ствари био квартал или колонија дубровачких трговаца, познатија као Латинлук (Скарић, 1985: 56-57). По свему судећи, у овој вароши, која се у Хусрев-беговој другој вакуфнами помиње као Франачка варош, живјело је католичко становништво, док је Горња Варош била станиште православних хришћана (Скарић, 1985: 71). Осим наведеног, турски извори помињу и један трг на простору гдје је почело да настаје Сарајево. Турски дефтер из 1455. године га помиње под називом Торник (Oruç, 2006: 257),³ а Сумарни попис Санцака Босна из 1468/9. године, као „Торковиште“, у коме је тада било 65 хришћанских и пет муслиманских кућа (Aličić, 2008: 69). Дефтер из 1485. године, помиње „трг Борковиште, познат као Сарај“ (Filipović, 1953, 69), а све то несумњиво свједочи да је на простору гдје је настало Сарајево постојао и средњовјековни трг (који је и у другој половини XV вијека још увијек носио словенски назив „Торник“, „Торковиште“ или „Борковиште“, што значи да је постојао и прије доласка Турака), и да је управо тај трг вјероватно мјесто гдје су Турци засновали нови град.

Сам град Сарајево, каквог га касније познајемо, почео се формирати подизањем првих задужбина турских намјесника, прије свих Иса-бега Исаковића, с обје стране ријеке Миљацке и веома брзо се развијао од половине XV вијека. Да је Иса-бег подизао своје задужбине на хришћанској земљи, несумњиво свједочи једна билешка из турског дефтера Босанског санцака из 1489. године, у коме се наводи да „земљиште града Сарајева претстављају земље хришћана села Бродца. Пошто је покојни Иса-бег сматрао те земље

² О чињеници да од раног средњег вијека простор данашње Босне насељава српски народ, али и да се Босна у периоду свог обласног осамостаљивања третира као српска држава, несумњиво свједоче и други бројни историјски извори. Тако, на примјер, у два писма, из 1188. и 1227. године римски папа, потврђујући привилегије дубровачке цркве, помиње „српску државу, то јест Босну“ („regnum Servilie, quod est Bosna“), а босански бан Матија Нинослав, у неколико својих повеља Дубровчанима из прве половине XIII вијека своје поданике назива Србима. Босански бан Стјепан Котроманић у првој половини XIV вијека пише своје повеље Дубровчанима српским језиком, а 1346. године римски папа у свом писму помиње истог бана Стјепана као „српског (босанског) владара“ [„Stephano Vano principii Rasciensis (Bosnensi)“] (Ђерић, 1914: 36-38, 39).

³ Ауторица тврди да је Хазим Шабановић у свом преводу дефтера из 1455. године (Šabanović, 1984), погрешно исчитао и превео назив трга „Торник“, као „Турбић“, а на основу тог превода погрешно је закључивано да трг у вријеме доласка Турака није постојао. Ипак, захваљујући истраживању поменуте турске историчарке видимо да се овај трг ипак помиње у дефтеру из 1455. године и то под називом Торник.

погодним да ту оснује град, он је те земље одузео од поменутих хришћана, а у накнаду за њих дао им друге земље“ (Filipović, 1953, 69). У већ помињаном Сумарном попису Санџака Босна из 1468/9. године, каже се да село Бродац, на чијој је земљи Иса-бег почео подизати своје задужбине, има 12 хришћанских и двије муслиманске куће (Aličić, 2008: 70). Из овог пописа, види се да у Сарајеву није још увијек било муслиманске већине и то не само у његовом ужем дијелу гдје је био трг „Торковиште“ (65 хришћанских и пет муслиманских кућа), већ и у околним селима.⁴ Турски катастарски пописи (дефтери) непоуздани су са становишта броја становника, јер они нису ни пописивали становништво већ само носиоце пореских обавеза и то оних који су се плаћали држави. Ипак, ови подаци несумњиво свједоче да у првим десетљећима турске власти процес исламизације није био у великој мјери захватио хришћанско становништво у Сарајеву и његовој околини, али је очигледно с временом све више и више напредовао.⁵

У наредном турском дефтеру Босанског санџака из 1485. године, каже се да Сарајево тада има 42 муслиманске куће, 103 хришћанске и 8 кућа дубровачких грађана, што би значило укупно око 1500 становника (Filipović, 1953, 69). Из овог податка јасно се види да Сарајево за четврт вијека турске управе није још увијек постало муслимански град, већ да су у њему хришћани чинили већинско становништво и то у огромном проценту. Ипак то је било велико повећање муслиманских житеља у односу на 1468/9. годину када је у његовом центру, тргу „Торковиште“, забиљежено само пет муслиманских кућа. Међутим, у сљедећих неколико година нешто јако драматично се дешавало са хришћанским становништвом у Сарајеву, јер наредни турски дефтер, из 1489. године, каже да је те године у Сарајеву било 82 муслиманске и 89 хришћанских кућа, док се дубровачка колонија уопште не помиње (Filipović, 1953, 70). Дакле, за само четири године број муслиманских кућа се удвостручио, док се број хришћанских кућа смањило за више од 20%. Нема никакве сумње да је у те четири године Сарајево захватио драматичан

⁴ Осим већ поменутог села Бродац, на примјер, тадашњи Блажуј је имао 10 домова муслимана и 54 немуслимана, село Ходидјед (између Сарајева и Пала) имало је те године 7 домова муслимана и 40 немуслимана, Трново је имало 14 домова муслимана и 90 домова немуслимана, село Огошта (вјероватно данашња Вогошћа) имало је двије муслиманске куће и 47 хришћанских. Према овом попису „укупан хас мирливе из Сараја“ бројао је 49 муслиманских домова и 517 хришћанских. (Aličić, 2008: 70-71).

⁵ На смањење броја хришћана у Сарајеву у наредном периоду вјероватно је имало утицаја и то што је 1480. године угарски краљ Матија покренуо офанзиву на Турке и с војском прешао Саву у намјери да заузме сједиште Босанског санџака Врхбосну, то јест Сарајево. Претходница војске краља Матије, коју су чиниле српске чете под командом деспота Вука Гргуревећа, великом брзином је продрла кроз Босну, потукла Турке и заузела Сарајево, а затим га опљачкала и спалила. С обзиром на чињеницу да је том приликом дошло до одметања хришћана од турске власти у областима кроз које је прошла војска краља Матије, врло је могуће да се и дио хришћанског становништва из Сарајева, посебно православног, повукао заједно са деспотом Вуком и његовом војском у Угарску (Ђирковић, 1982: 386).

процес исламизације становништва.⁶ Такође, поменути дефтер из 1489. године даје довољно података за закључак да је „огроман дио муслиманског становништва Сарајева сачињавао наш домаћи исламизирани елемент. То је био махом наш сељак – занатлија коме су широм била отворена врата у нове цехове“ (Filipović, 1953, 71). Већ из овог дефтера видљиво је да је Сарајево убрзано напредовало, јер се помињу три махале (четврти), насељене муслиманским становништвом и груписане око исламских богомоља, као и Варош насељена, као и раније, хришћанским становништвом.

Појачани развој, али и исламизацију, Сарајево биљежи и у наредним деценијама, што се најбоље види из наредног дефтера писаног 1516. године. Сарајево се већ тада значајно проширило у разним правцима, обухватајући и околна села, која убрзано добијају муслиманску већину становништва.⁷ Наредни дефтер, из 1520/21. године, показује даљи тренд пораста муслиманског становништва у Сарајеву, па чак и у хришћанској Вароши, док број хришћана, који су имали своје баштине, стагнира.⁸ У трећој деценији XVI

⁶ Истраживачи који су се бавили тим феноменом сматрају да се тај процес одвијао на неколико начина: „Очевидно да се број муслиманских кућа повећавао приливом нових становника са села којима је појачана исламизација отварала пут у град. Тај исти процес спречавао је већи прилив хришћана са села у град. С друге стране повећавао се број муслиманских становника града исламизацијом његових хришћанских становника... С ова два процеса не исцрпљују се разлици апсолутног и релативног опадања броја хришћанских становника. Очевидно је да је било случајева напуштања града, бјежања из града од стране његових хришћанских становника. По свој прилици то су већином били хришћанске занатлије, чија је привредна дјелатност била ометана новим, муслиманским цеховима... Тако су крупни представници османске феудалне класе, почевши од Иса-бега, ради што бржег развитка Сарајева и његова претварања у муслимански град, врло често, све под видом легалне шеријатске трансакције, купопродаје или замјене, лишавали хришћански елемент његове земље потискујући га од центра и слабећи га економски...“ (Filipović, 1953, 70)

⁷ Већ тада, за четврт вијека од претходног дефтера (1489), Сарајево је нарасло на 15 муслиманских махала, у односу на раније три, са 849 муслиманских кућа, 335 неожењених и 35 удовица (неожењени и удовице су пописивани због тога што су такође сматрани пореским обвезницима). Ако томе додамо 22 муслиманске куће и 21 неожењеног муслимана у православној четврти Сарајева (Варош), као и двије муслиманске куће у дубровачкој четврти, онда укупан број муслиманских баштина у Сарајеву 1516. године износи 873 куће, као и 345 неожењених и 35 удовица, те 66 кућа дубровачких трговаца. За то вријеме настављен је процес опадања хришћанског становништва, па је поменути дефтер из 1516. године регистровао само 74 хришћанске куће и 15 удовица, који су и даље живјели у својој четврти званој Варош. Новина је била та да су, за разлику од ранијих дефтера, према овом попису, у Вароши постојале и 22 муслиманске куће, могуће је и ранијих хришћана у међувремену преобраћених на ислам. Ови подаци јасан су показатељ да се Сарајево за нешто више од пола вијека развило у важан стратешки, војни и економски центар Османског царства, који је већ тада добило статус шехера (великог града), док је у дефтеру из 1455. године он класификован као касабa (мали град). (Filipović, 1953, 71)

⁸ Према подацима из тог дефтера, у Сарајеву је било укупно 1613 кућа, 356 неожењених и 50 удовица. Број хришћанских кућа у Вароши остао је исти – 74, али се повећао број муслиманских кућа у овој хришћанској четврти и износио 33 куће и 31 неожењени муслиман, то јест 11 кућа више него што их је било четири године раније. Број кућа дубровачких колониста остао је исти као у претходном дефтеру. (Filipović, 1953, 72)

вијека, број муслиманских кућа је стагнирао или се чак мало и смањило (могуће и због појачаних ратних напрезања Османског царства у Европи), јер према дефтеру из 1530. године у Сарајеву је било 1032 муслиманске куће, иако се број муслиманских махала за претходних 15 година, то јест у односу на 1516. годину, више него удвостручио, па су те 1530. године у Сарајеву биле 32 муслиманске махале. Процјењује се да је те 1530. године у Сарајеву било 5.728 муслимана или 97% и 155 хришћана или 3% (Yardımcı, 2004: 40). Према дефтеру из 1542. године у Сарајеву је била чак 41 махала са 1387 муслиманских кућа и 1109 неожењених муслимана, а процјењује се да је те године у Сарајеву живјело 8.044 муслимана или 98% и 140 хришћана или 2% (Yardımcı, 2004: 40). То значи, према овој процјени, у Сарајеву те године није било више од 25 до 30 хришћанских кућа.

Дакле, од половине XV до половине XVI вијека Сарајево се развило у велики османски град на западу царства и значајан, надарен, економски центар (трговачки и занатски), о чему убједљиво свједочи и податак да је 1530 године у Сарајеву било 319 радњи. Највише тих радњи било је из области прераде коже и то 120 и производње текстила 49 (Yardımcı, 2004: 41). За то вријеме, Турци су успјели не само да од Сарајева направе већински муслимански град, већ и да хришћане у њему скоро у потпуности истријебе, барем као власнике баштина, али то није био само случај у Сарајеву већ и у сеоским срединама које су чиниле околину Сарајева.⁹ У тим сеоским срединама хришћани су претворени у обесправљене сељаке – рају, који су обрађивали посједе спахија, а које су ови добијали на кориштење од султана (по османским законима сва земља је припадала султану) као плату за војну службу. Колико је било тих сељака – раје, није могуће израчунати, јер их турски пописи уопште не региструју. Иначе, сам град Сарајево тада је имао 87 муслиманских махала и једну хришћанску, а то је, већ више пута помињана, махала Варош. Међутим, према дефтеру из 1604. године у Вароши је било чак 13 кућа муслимана и само 13 кућа немуслимана, што значи да су Турци скоро преузели и једини хришћански квартал у Сарајеву, у коме су хришћани били апсолутна већина кроз читав дотадашњи период турске окупације.¹⁰ Међу малобројним српским становницима Вароши, дефтер помиње и једног православниг свештеника, попа Вука, који је живио на баштини извјесног Милоша. Дакле, и поред тога што су били на самој ивици

⁹ О томе рјечито свједочи и дефтер из 1604. године, у коме је наведено да је читава Нахија Сарајево те године бројала 10.871 домаћинство, од тога муслиманских 10.674 (98,23%) и немуслиманских 197 (1,77%) (*Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 2000, XXIII – Uvod Ahmeda Aličića).

¹⁰ Из дефтера је видљиво и то чије су то биле баштине прије него су прешле у руке муслимана, на примјер: „Баштина Јоле Радосављева, у посједу Ширмерда Мустафина, а послје њега у Хусејна, а сада у посједу дунђера Ферхада и сувласника“ или „Баштина Радивоја, у посједу примићура Алије, након њега у Луке Вуксана, а сада у посједу Балије, сина Мурадова“ (*Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 2000: 92-93).

ишчезавања, Срби у ужем градском језгру Сарајева и даље су истрајавали на својим баштинама, имали свог свештеника и православну цркву, јер су 1616. године, значи 12 година после овог пописа, тражили од турских власти да поправе цркву која је изгорела у неком пожару.¹¹

Да су задња деценија XV и прве деценије XVI вијека период убрзане исламизације читавог овог простора, показује и једна биљешка презвитера Вука, који је по наруцби „благочестивог и христољубивог кнеза“ Михаила из Пљеваља, довршио Псалтир за цркву Успења Пресвете Богородице, 1516. године, „у мјесту Врхбосању, рекомем Сарајево“ и том приликом забиљежио да: „Тада у те дане у тој земљи бјеше велико умножавање агарјанских чеда, а православне вјере хришћанске у тој земљи велико уманеније“ (Стојановић, 1902: 131; Скарић, 1928: 7; Nilević, 2010: 83). Овај податак, осим што свједочи о масовној исламизацији на овом простору у наведеном периоду, важан је и због прецизнијег одређивања вјерске припадности (источној или западној цркви), често помињаних, хришћана у Сарајеву прије и у вријеме турског освајања и настанка града. Дакле, нема сумње да је поменути презвитер Вук био 1516. године српски православни свештеник у Сарајеву, те да је у то вријеме постојала у том мјесту православна парохија. У једном још старијем документу, дефтеру из 1489. године, наводи се и „војник Ђуро син попов на Вароши.“ (Filipović, 1953, 70). Овај податак несумњиво свједочи да је и непосредно након турског освајања, у Сарајеву постојао православни свештеник и православна парохија, што не чуди ако знамо да је 1485. године у Сарајеву (Вароши) било преко 100 хришћанских кућа. Кроз читаво вријеме турске управе над овим простором, историјски документи показују да је у Сарајеву постојао један или више православних свештеника, чија се имена често срећу у списима црквене општине сарајевске.

Дакле, сасвим је извјесно да је српско православно становништво живјело на том простору и прије доласка Турака, што потврђују и други историјски извори из средњег вијека, јер се у више њих помињу по свом етничком имену – Срби, али и по свом језику и писму (Ђерић, 1914: 40). О томе, између осталих извора, говори и један путопис из 1530. године из пера ученог Бенедикта Курипешића, који каже да Горњу Босну, то јест простор од Врхбосне (Сарајева) на исток до Митровице насељавају Срби „који имају своје свештенике и цркве по хришћанском обреду“ и Турци, „који живе на својим дворовима (чардацима) и владају Србима врло тирјански“ (Kuripešić, 1950: 34-35). Такође, у том периоду, тачније 1550. године,

¹¹ Тих 13 Срба који су 1604. године имали своје куће у сарајевској Вароши звали су се: Вујица (Иванов), Владо (Милошев), Иван (Милошев), Боро (Марков), Матија (Алексин), Милош (Вукдрагов), Никоје (Милошев), Јован (Стипанов), Дарко (Вуков), Иван (Томашев), Вујица пришлаци (досељеници), Томо (Дабичавов) и Радко (Матијашев). Осим наведених, дефтер поименично побраја још 37 људи који су се доселили у Варош и који се баве занатима. Осим наведених, дефтер помиње и још 90 хришћана који су живјели у другим дијеловима Сарајева (*Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 2000: 92-93).

помињу се Срби у Сарајеву и у једном млетачком путопису, који је писао Катарин Зен (Ђерић, 1914: 40). Иако је јасно да је српско становништво насељавало простор на коме ће се развити Сарајево као град, и прије доласка Турака, ипак није сасвим извјесно да ли је оно у свом кварту Вароши имало и православну богомољу. Сигурно је да је Стара српска православна црква у Сарајеву и данас на истом мјесту гдје је била након турског освајања, то јест у хришћанском кварту који су Турци приликом окупације затекли, али прецизније вријеме настанка те цркве као и питање да ли су је Турци затекли у Сарајеву приликом освајања и даље је обавијено велом тајне, јер је први траг о њеном постојању историјским изворима датиран у 1556. годину, када је наводно изгорјела (Живковић, 1894: 26). Ипак, ако имамо у виду да су Турци кроз неколико правних прописа дозвољавали само обнову цркава које су постојале из времена прије освајања ових крајева, а никако зидање нових цркава, а стара сарајевска српска православна црква у више наврата је добијала сагласност за обнову, то би могао да буде један од индикатора да је она постојала и прије доласка Османлија.¹² Поред осталих извора, чак и неколико турских докумената из Старе цркве у Сарајеву индиректно потврђују да је она морала постојати „од старог невјерничког времена“ како је то дефинисано у турским документима.¹³

Процес исламизације хришћанског становништва Сарајева и његове околине текао је прилично брзо последњих деценија XV и у првој половини XVI вијека, али и касније. Тако се у Сицилу (судском протоколу) сарајевског кадилука из 1565. године помиње пуно људи са стереотипним именом Абдулах (у преводу „слуга Божији“), што је било типично муслиманско име за оца оног хришћанина који би промијенио вјеру и више се није називао хришћанским именом свог оца већ просто да је он син „слуге Божијег“, то јест Абдулаха.¹⁴ Процес исламизације чини се да је ишао мање насилно, а више из жеље да се обезбиједи привилегије које је исламска вјероисповијест носила са собом у једној држави какво је било Османско царство, а посебно од друге половине XVI вијека па надаље, како су хришћани све више губи-

¹² О старој православној цркви у Сарајеву опширније погледати: (Muvекkit, 1999), (Скарић, 1928), (Mazалић, 1942: 241-270), (Вађескија, 1997), (Живковић, 1894), (Нилевић, 1990), (Нађибегич, 1954), (*Kanuni i Kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, 1957).

¹³ У једном од тих докумената, то јест ферману султана Ахмеда III из 1729. године, којим он одобрава поправку српске православне Старе цркве, која је прије тога опет страдала у пожару, између осталог се каже: „Зато сам, у смислу часне јетве која се налази у њиховим рукама, наредио, ако је то црква која им је оста[в]љена од царског освојења, да их нико не омета у њеном поправљању на старом темељу, али без икаквог проширивања и повисивања не повећавајући ништа“ (Нађибегич, 1954: 148).

¹⁴ Тако, на примјер, из поменутог сарајевског Сицила из друге половине XVI вијека сазнајемо за извјесног Мустафу, сина Абдулахова, за кога се изричито каже да је прешао на ислам, а који има брата Стојана, сина Андријина. (Скарић, 1928: 9, 80).

ли наду да ће бити ослобођени турског ропства од неке хришћанске земље. Међутим, прелазак на ислам ишао је прилично глатко, док би евентуални повратак у хришћанство био скоро немогућ. Због тога су они који би се покајали због преласка у ислам, обично бјежали у сусједне хришћанске земље и тамо се враћали у ранију вјеру.¹⁵ Понекад су прелазили у ислам сва дјеца српских родитеља, као што је случај из 1565. године, када је сво четворо дјеце Вуксана и Марине, Дука, Стојан, Јована и Љиљана, после очеве смрти прешло у ислам и добили имена Мустафа, Хусејин, Аиша и Фатима, док им је мајка и даље остала хришћанка (Скарић, 1985: 9). С друге стране, било је случајева да у ислам пређе само један члан породице који је тим чином желио да заштити своје сроднике и није кидао везе с њима, што показује и податак да је суд у више наврата за туторе хришћанској дјечи додјељивао муслимане, који су без сумње били њихови ближи сродници (Скарић, 1985: 9). Осим тога, неки историјски извори потврђују да тај прелазак на ислам није подразумијевао и аутоматско кидање са старом вјером и обичајима. У једном рукопису из XVI вијека, између осталог, говори се и о томе: „Свијет се подијели у три групе: прави муслимани, кршћани и потури [...] Потури узимају двоструке записе и од хоће и од попа; они се колебају: не знају или би тамо или би овамо“ (Handžić, 1940: 29) Чак и знатно касније, у XVII вијеку има података да се домаће потурчено или поисламљено хришћанско становништво није сасвим претопило у муслимане јер још увијек „Читају Нови Завјет, вјерују у Мухамеда и пију вино о рамазану“ (Handžić, 1940: 32). Али, ако у почетном стадијуму преласка на ислам то и није представљало велики проблем, у каснијој фази то конвертитство остављало је бројне, прије свега психолошке последице, које су се рефлектовале и на све остале аспекте живота. Прије свега, ти конвертити, посебно из нижих класа, нису уживали углед код осталих муслимана који су их називали подругливо „потури“ (Скарић, 1985: 80) или „потурице“, како се они називају чак и у турским канун-намама (*Kanuni i Kanun-name za bosanski, hercegovачki, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, 1957: 56. Канун-нама из 1539. године).

Из раније изнесених података које садрже турски дефтери, видљиво је да је српско становништво у Сарајеву и његовој околини до почетка XVII вијека било скоро у потпуности разбаштињено и преведено у статус раје, уколико у међувремену није прешло на ислам или се иселило. О незавидном животу обесправљених српских сељака (раје) у сарајевској околини под турским освајачима, постоје различита свједочанства.¹⁶ Осим бројних по-

¹⁵ О томе рјечито свједочи и један случај из 1729. године, када је извјесна Вујана са Вароши у Сарајеву прешла на ислам, а затим се покајала. Она је уз помоћ Срба из Вароши и неких сељака из околине, покушала да побегне из Сарајева преко Саве, али је била ухваћена у Тузли. Због помагања у њеном бјекству чак 17 хришћана са Вароши било је изведено пред турски суд у Травнику (Скарић, 1928: 39).

¹⁶ Тако, на примјер, Курипешихев путопис из 1530. године, на више мјеста помиње тежак живот хришћанске раје, одвођење у ропство и трговину хришћанским робљем: На једном

реских оптерећења које су сељаци морали да давају и султану и спахијама, посебан проблем представљало је кварење тимарског система које је започело још у XVI вијеку, праћено корупцијом, незакоњем и насиљем, што је обесправљеног сељака – рају понекад доводило у неиздржив положај. Свакако да је најтежи и најсвирепији порез био „аџами-оглан“, или „данак у крви“, то јест одузимање дјецe од родитеља и одвођење у Цариград, гдје су их преводили на ислам и од њих стварали своје елитне јединице – јањичаре. То је уједно био и најдиректнији примјер насилне исламизације хришћана у Босни.¹⁷ Међутим, нека од тако исламизиране дјецe успјела су да својим способностима остваре завидне војничке и државничке каријере у Цариграду. Такав је примјер и Рустем-паша Опуковић који је одузет „данком у крви“ од родитеља хришћана у околини Сарајева, а затим у Цариграду догурао чак до положаја великог везира (Самарџић, 2010: 9). Рустем-паша је био српског поријекла, о чему недвосмислено свједочи и извјештај млетачког посланика у Цариграду Роберта Навађера који је прочитан у Сенату фебруара мјесеца 1553. године, а у коме он, између осталог, каже да је „величанствени Рустем, зет његовог величанства, српске народности („nazione serviano“) и да је рођен у једном селу код Сарајева у Босни („il serraglio di Bosnia“) (Albéri, 1840: 88-89).¹⁸

мјесту у путопису Курипешић о томе каже: „Те исте вечери дођоше и Турци, неколико часова послје нас, у исто село Крушчицу гдје смо ми коначили, водећи око двадесет сиротих и биједних хришћана, дјечака и дјевојчица, које су отприлике прије шест до седам дана ухватили. Ноћу, прије нашег доласка предали су их Усрефбегу, паши од Врхбосне (колико је отпало на њега). Ах сирото и биједно Вавилонско ропство! [...] Јутрос кад смо улазили у варош Врхбосну, тјераху мимо нас, с десне стране, као стоку петнаесторо до шеснаесторо дјецe, дјечака и дјевојчица, јер их не могаше све продати на тржишту. Нека им се Бог смилује!“ (Курипешић, 1950: 22, 25). У више докумената који се чувају у Старој цркви у Сарајеву помиње се откуп робова из рука Турака, а који је плаћен новцем српске православне црквене општине у Сарајеву. Као примјер наводимо случај из 1747. године, када је српска црквена општина за 120 гроша, од браће Садика и Хусејина Чајничалијића, откупила слободу извјесне робиње Деспe из села Каменице код Ваљева (Скарић, 1928: 42).

¹⁷ Путник Бартоломеј Георгијевић је присуствовао сценама прикупљања „данка у крви“ и пун утиска записао: „Ја немам речи којима бих могао представити како родитељи страшно јаучу и туже, како лелечу и запевају кад им децу из родитељских крила и наручја отржу они свирепи зликовци. Јер родитељи, који су своју децу тако мало обучили Христовој вери, увиђају да ће их ови одвратити од православне вере и створити их страшним непријатељима хришћанске вере и хришћана“ (Андрић, 1995: 125). И путник Курипешић, такође, помиње тај најсвирепији порез који су Турци узимали од хришћанског становништва.

¹⁸ Рустем-паша био је муж принцезе Михримах, ћерке мјезимице султана Сулејмана Величанственог и миљеник њене мајке султаније Хурем (Рокселане). У два наврата био је велики везир Османског царства (од 1544. до 1553. године и од 1555. до 1561. године) и један од најбогатијих и најмоћнијих људи у Османском царству. Занимљиво је да је у периоду трајања другог мандата Рустем-паше на функцији великог везира, тачније 1557. године, обновљена српска Пећка патријаршија. Заслуге за обнављање српске патријаршије углавном се приписују Мехмед-паши Соколовићу, такође дјетету српско-православних родитеља из Источне Босне, који је као и Рустем-паша „данком у крви“ одузет од родитеља и одведен у Цариград, гдје је такође стекао велику славу и догурао до мјеста великог везира. У вријеме

Осим исламизације и прогона, српско становништво Сарајева страдало је и приликом честих ратних сукоба Османлија са околним хришћанским државама. Тако је поход принца Еугена Савојског на Босну 1697. године скупо коштао и сарајевске Србе. Чете Еугена Савојског опљачкале су и Стару цркву, али и куће сарајевских Срба и велики број њих повели са собом (Гиљфердинг, 1972: 82-83).¹⁹ Поједини сарајевски Срби који су одведени том приликом касније су се враћали у Сарајево. Тако је, на примјер, из Сарајева са војском Еугена Савојског и осталим народом тада отишао и „најзнаменитији православни Србин у Сарајеву“ тога времена Хаџи Гавро Тадић Хумковић, који се након извјесног времена опет вратио у Сарајево (Филиповић, 1928: 269). Главни разлог ових повратака лежао је у агресивном римокатоличком прозелитизму с којим су били суочени у новој средини.²⁰ Осим тога, сваки рат Турака са православном Русијом Срби у Сарајеву су скупо плаћали. Тако су, на примјер, 1711. и 1712. година биле изузетно тешке за сарајевске Србе, јер се тада водио турско-руски рат. Осим тога, тада су се против Турака побунили и Срби у Херцеговини и Црној Гори. То је био довољан разлог Турцима за прогон српског становништва и у Сарајеву, а бијес локалних муслимана они су ублажавали поклонима и митом (Скарић, 1928: 29). Слично насиље над Србима понављало се у каснијем периоду. Стање обесправљених сељака – раје, посебно је погоршавало већ евидентно распадање државне управе и феудална анархија која је била јако изражена у Босни. Како је вријеме одмицало централна власт све је теже контролисала самовољу локалног босанског беговата и јањичара, а власт везира у Травнику понекад скоро да се није ни осјећала. „А Босна је у то време киптела од распуштених јаничара, баша, и других зулумћара, који се никог нису бојали, пили по механама, тукли се међу собом, а највише рају гњечили“ (Чубриловић, 1933: 103). О том бијесу и сили сарајевских јањичара свједочи и љетописац Стака Скендерова: „У то јањичарско вријеме Турци су радили шта су хтјели – кажњавали, тукли, одузимали имовину хришћана, упадали у мирне и поштене куће, вукли жене из постеље, млатили несрећне мушкарце, а жене и дјецу насилно преобраћали у турску вјеру. Тешко ономе ко се с њима сусретне [...]“ (Скендерова, 1976: 159)

када је обновљена Пећка патријаршија Мехмед-паша Соколовић је био, као трећи везир, такође члан везирског вијећа, али је Рустем-паша био први или велики везир. Због тога је тешко претпоставити да Рустем-паша, као велики везир Османског царства и очигледно свјестан свог српског поријекла, није имао удјела и заслуга у обнављању Пећке патријаршије.

¹⁹ О томе свједочи и натпис из љетописа Старе српске цркве у Сарајеву: „Године 1697, октобра 13. дођоше Нијемци и Божјом казном опљачкаше Сарајево и запалише цио град, а хришћане и католике потјераше преко Саве. У ропство одведоше све Јевреје и мало Турака. Наша црква Св. Арханђела остаде и не изгори Божјом милошћу и заштитом бестјелесних сила, али је опљачкаше Нијемци. Оно што оста иза Нијемаца разграбише Турци [...] Ко да опише жалост и бригу и плач неутјешни. Шта можемо урадити ми, одвојени од мајке наше цркве и од својих домова, гледајући згаришта.“ (Гиљфердинг, 1972: 82-83).

²⁰ О томе опширније погледати: (Ивић, 1926).

Поред честих ратова посебно су епидемије куге проређивале становништво Сарајева. Иако их је било више у XVI, XVII и XVIII вијеку, историјски извори посебно биљеже велику епидемију куге у Сарајеву 1782/83. године, која је према рачуници сарајевског хриничара Мула Мустафе Баше-скије, поморила хиљаде Сарајлија: „У нашем граду је у години у којој хара-ше куга умрло од куге око осам хиљада душа, заједно са дјецом, кршћанима и Жидовима. Исто толико је помрло и прије двадесет година“ (Ваšeskija, 1997: 219). Обнављање становништва Сарајева и његове околине највише је вршено досељавањем из других крајева, најчешће усљед честих ратних сукоба. Тако је, на примјер, усљед Великог или Бечког рата (1683-1699), када су Турци изгубили велике територије на простору Угарске, Славоније, Лике и Далмације, у Босну дошло око 130.000 муслимана са тих простора (Handžić, 1955: 144). И саме турске власти су у више наврата вршили масовна пресељавања становништва, јер су имања остајала пуста усљед ратова и епидемија, а самим тим запуштена и необрађена, те тако није било ни прихода с њих. Тако је, на примјер, Нуман-паша Ћуприлић, након свог похода на Црну Гору 1714. године, са собом довео око пар хиљада душа из Црне Горе и Херцеговине и населио их на Гласинцу. Исто се поновило и 1768. године у поновном турском походу на Херцеговину и Црну Гору, а затим неколико пута у XIX вијеку, а све су те сеобе биле уско везане са сталним побунама српског народа против турске власти на том простору. Према истраживањима Миленка Филиповића, преко 64% становништва Гласинца су досељеници из Херцеговине (тачније Старе Херцеговине), највише из Дробњака, а затим Пиве (Филиповић, 1950, 120-121, 132-133, 144-145).

Када је у питању становништво из околине Сарајева, то јест, тада сеоских средина око града, антропогеографска испитивања с почетка XX вијека су такође показала да је највећи број становника било које вјероисповијести, па самим тим и српског становништва, досељено у Сарајевско поље. Према тим истраживањима, почетком XX вијека у Сарајевском пољу било је укупно 547 породица, а од тог броја само 55 породица или 10,54% су биле старе породице. Од тих 55 старосједилачких породица, њих 44 су биле муслиманске, 8 православних и једна римокатоличка породица (Трифковић, 1908: 67). Дакле, огромну масу од скоро 90% породица у Сарајевском пољу чинили су досељеници, а највећи број досељених породица, њих 188 или 34,36%, било је досељено из Херцеговине, највише из Гацка и Билеће (Трифковић, 1908: 75). Међутим, треба имати у виду да када говоримо о старосједилачким породицама у околини Сарајева, онда то значи да су досељени прије половине XVIII вијека, а не да су ту живјеле од XV вијека или раније. Прво становништво које су Турци затекли на овом простору било је за пар вијекова скоро сасвим истријебљено. Прије свега, турском најездом један дио становништва се иселио бјежећи пред Турцима, док су један дио и сами Турци пресељавали, као на примјер 1527. године када је забиљежено

веће пресељавање становништва Босне у Далмацију, коју су Турци плански проводили. До почетка XVIII вијека појачано исељавање становништва из Сарајева и његове околине углавном је завршено, а почео је процес интензивнијег насељавања. Међутим, ратови и посебно куга проређивали су и то досељено становништво па је највећи број становника Сарајева и његове околине који је дочекао аустроугарску окупацију у ствари досељен у периоду од краја XVIII вијека до 1876. године (Трифковић, 1908: 63-66).

И у самом граду Сарајеву српско становништво се обнављало највише досељавањем, првенствено занатлија, а нешто касније и трговаца. Међу богатијим српским занатлијским породицама у Сарајеву, у другој половини XVI и првој половини XVII вијека, помињу се браћа Десисалићи: Махајило, Никола и Драгобрат. У првој половини XVII вијека помиње се као чувени мајстор и кујунџија Стефан Ивановић Сарајевац (Скарић, 1985: 78). Каснији документи српске црквене општине у Сарајеву, од друге половине XVII вијека, помињу већи број српских занатлија и њихових занимања, али и свједоче о њиховој економској моћи, што се најбоље види по прилозима које су давали за цркву, али и по другим милосрдним дјелима која су чинили, као што је већ помињани откуп робова од турака или скупљање помоћи сиротињи о Божићу и слично. Судећи према књигама приложника из XVIII вијека, међу српским занатлијама у Сарајеву најбројније су биле ћурчије, а према истом извору могло би се закључити да су најбогатије биле кујунџије.

О српским трговцима у Сарајеву немамо поузданих вијести све до XVIII вијека, мада је вјероватно да су се поједине занатлије уз свој стални посао бавили и трговином. Према *Љетопису* Стаке Скендерове Турци нису дозвољавали хришћанима да се баве трговином па су се хришћани искључиво бавили занатима. Било их је мало који су трговали са Дубровником и отуда слали кафу, шећер, уље за кандила и памук (Скендерова, 1976: 159). Вјероватно због тога о српским трговцима из Сарајева прије XVIII вијека и нема помена у изворима. Међу најчувеније српске трговце у Сарајеву XVIII вијека извори помињу породицу Милетића. Многи од тих сарајевских трговаца оставили су трајан траг у историји обилато помажући српске цркве, манастире и школе и то не само у Босни. О слави и богатству српских трговаца, али и о њиховој љубави према књизи, свом народу и православној вјери, свједочи и Доситеј Обрадовић, који у свом познатом *Писму Харалампљу* из 1783. године помиње „љубав, усрдије и ревност Новосађана и Осечана, а у Далмацији Сарајлија и Херцеговаца“ те срдечно „поздравља господаре Војновиће, Ризниће и Куртовиће, и проче Сарајлије и Мостаране“. У писму из Класена 28. августа 1788. године Доситеј помиње Србе Сарајлије трговце у Задру „који га моле да им недељом проповеда у Цркви“ (Ђоровић, 1923: 212). Доситеј помиње српске сарајевске трговце као национално свјесне и одговорне сматрајући их „својему роду“ као „добре желатеље“. Доситеј посебно истиче „како горућим срдцем желе науку својој деци“ (Стојанче-

вић, 2002: 29) Често пресељавање појединих чланова српских трговачких породица у велике европске трговачке центре несумњиво је било повезано са ширењем трговачких послова, а у XIX вијеку трговина на велико и мало постаће главно занимање сарајевских Срба и основа њиховог великог богатства. Савременици ће забиљежити да је, поткрај турске и на почетку аустроугарске управе Босном и Херцеговином, главна трговина и увозна и извозна у Сарајеву у рукама православних Срба, а да у то вријеме у Сарајеву има преко 30 српских трговаца који се баве трговином на велико и преко 100 који се баве трговином на мало (Живковић, 1894: 82).

Осим у свом кварту Вароши, Срби су живјели и по другим сарајевским махалама. У путопису Евлије Челебије из 1660. године наведено је да у десет сарајевских махала живе „Срби, Бугари и Власи који спадају у рају“ (Čelebi, 1967: 105). Ту вијест потврђује и један сицил сарајевског суда из 1788. године у коме је наведено 12 махала у Сарајеву у којима живе хришћани (Čelebi, 1967: 105, паромена Н. Šabanovića br. 63). Међутим, одредити иоле прецизнији број српског становништва у Сарајеву, у том периоду, веома је тешко. Владислав Скарић је из докумената српске црквене општине, то јест спискова приложника, дошао до закључка да је 1682. године у Сарајеву било око 2530 православних Срба. Међутим, стални ратови, миграције, разне болести, а посебно куга, мијењали су и број и етнички састав становништва Сарајева, па је тако Скарић, опет на основу списка приложника из 1762. године, израчунао да је само од породица приложника (698) било око 3490 српских становника, не рачунајући остали народ. Али, већ 1769. године, вјероватно због куге, број приложника се смањио на 633 (Скарић, 1928: 54). Осим из сарајевске околине у град се досељавало српско становништво из разних крајева, о чему свједоче и записи уз имена појединих од њих: Дмитар Чајничанин, Милутин Фочалија, Сава Дробњак, Симо Требињац и тако даље.

У свим немирима и сукобима међу муслиманима у Босни, посебно оним тридесетих година XIX вијека, жртве су неминовно морали бити и хришћани и то у толикој мјери да можемо констатовати да је прва половина XIX вијека један од најтежих периода битисања хришћана у Босни. Бијес против султанове воље и покушај увођења реформи које би ограничиле њихову моћ, доводио је босанске муслимане до појачаних зулума над хришћанским становништвом. Осим тога, ни босанске валије, иако им је био главни задатак да скрше моћ домаћег муслиманског феудалног слоја, нису били ни према хришћанима благонаклони. Наравно да је највећи терет тога сносило сељачко становништво, али ни српском народу по градовима није било лако. Такво стање било је и у Сарајеву, које је било у средишту свих покрета против султанових реформи и свих немира у првој половини вијека. У Сарајеву су се у неколико наврата водиле и борбе између домаћих феудалаца и везирове војске. Као и раније, глобе су биле уобичајени начин терорисања

српског становништва у Сарајеву,²¹ а о масовним погубљењима сарајевских Срба у тим и каснијим годинама и то пред Старом црквом у Сарајеву, обично недељом или другим великим црквеним празницима када би се пред црквом скупило пуно народа, свједочи и савременик тих догађања прота Стеван Баковић, кога су муслимани послје таквих покоља приморавали „да гази преко мртвих својих парохијана до олтара и да службу служи“ (Живковић, 1894: 27). Судећи према *Љетопису* Стаке Скендерове за сарајевске Србе је релативно најлакши период у овим смутним временима било вријеме када је као босански валија управљао Кара Махмуд-паша Јањински (1831-1833), који је заједно са војском великог везира сломио покрет Хусеин-бега Градашчевића. Међутим, већ 1833. године за новог валију је дошао Даут-паша, који је сву власт предао у руке Фазлији (Фадил) Шерифовићу, кога је именовао за муселима. Према *Љетопису* Стаке Скендерове из свих зулума почињених према српском народу у Сарајеву у вријеме Даут-паше, стајао је поменути муселим Фазлија Шерифовић и његов друг Мустафа Бабић (Скендерова, 1976: 225), а њихови зулуми потрајали су све до доласка сераскера Омер-паше Латаса, који је скршио моћ поменуте двојице, као и осталих осилених босанских ага и бегова. Да је прва половина XIX вијека била период терора, страха и страшног угњетавања хришћана у Сарајеву, свједочи и један од турских чиновника из тог периода Паско Васа-ефендија, секретар и преводилац Ахмета Џевдет-паше у периоду 1863/64. године. Он је записао је да у то вријеме „понашање босанских муслимана постало неподношљиво (Vasa-efendija, 1958: 108-109).“ За вријеме боравка Омер-паше Латаса у Сарајеву, терор обијесних локалних муслиманских моћника над хришћанима се осјетно смањио, али сам положај хришћана није се у многоме поправио. Осим турског терора, сарајевске Србе у овом периоду сналазиле су такође и разне друге невоље: пожари, епидемије заразних болести и слично.

Све је то јако утицало и на број српског становништва у Сарајеву и његовој околини. Према једној статистици из фебруара 1841. године у Сарајеву је укупно било 2572 муслиманске куће и 7 соба²² и у њима мушке чељади 5484, хришћанских кућа 552 и 103 собе и у њима мушких 1573, јеврејских кућа 182 и 25 соба са 715 мушких глава, циганских кућа 61 и у њима мушких 110. У сарајевској нахији, без града, било је према тој статистици 682 муслиманске куће са 1948 мушких глава, 851 хришћанска кућа са 2760 мушкараца, као и 9 циганских кућа са 27 мушкараца (Скарић, 1928: 230-231). Нешто прецизније податке од ових даје један попис из 1850/52. године, који је као и

²¹ На примјер, у вријеме немира 1820/21. године, који су се поклопили са устанком у Грчкој, сва три православна митрополита (дабробосански, херцеговачки и зворнички) били су затворени у Травнику, гдје су држани као таоци. Одатле је митрополит дабро-босански упутно проглас који је прочитан у сарајевској цркви и у коме је од својих вјерника тражио мир и покорност. Такође, везир је тада добио и два фермана у којима се наруђује одузимање оружја од хришћана, али и „сеча главних људи“ (Радосављевић, 2006: 108-109).

²² Овдје се вјероватно ради о изнајмљеним собама у којима су становали порески обвезници.

ранији био прилично непоуздан и површан, али ипак може дати приближне податке о броју становништа по конфесијама у Сарајеву половином XIX вијека, јер не обухвата само мушке главе и пореске обвезнике већ цјелокупно становништво. Према том попису град Сарајево је имао 7595 муслимана, 1800 хришћана, 857 Јевреја и 156 Цигана. У сарајевској нахији, коју аутор назива дистриктом, без града, живјело је тада 2980 муслимана, 6500 хришћана и 66 цигана (Vasa-efendija, 1958: 28). Међутим, сам Паско Васа-ефендија био је свјестан недостатака овог службеног пописа, јер се и сам увјерио да становништво уплашено намјерама власти приликом пописа, није давало тачне податке, плашећи се новог пореског оптерећења или војне обавезе. Због тога он сматра сасвим оправданим да се на ове бројеве дода још 10% становништва и да се тако може добити приближно тачан број становника. На основу тога, Паско Васа-ефендија је израчунао да је половином XIX вијека у Босни (без Херцеговине) живјело укупно 385.000 муслимана, 437.000 православних, 136.380 католика, 1075 Јевреја и 4460 Цигана (Vasa-efendija, 1958: 30). И поред свих недостатака овај службени попис омогућава нам да закључимо да је муслиманско становништво било апсолутна већина у граду Сарајеву, док је хришћанско становништво било апсолутна већина у сарајевској околини. Такво стање затећи ће и аустроугарска окупациона управа у Босни и Херцеговини 1878. године.

Извори и литература

Извори

- Albéri, 1840: Eugenio Albéri, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, serie III, vol. I, Firenze.
- Aličić, 2008: Ahmed Aličić, *Sumarni popis Sandžaka Bosna 1468/9. godine*, Mostar, Islamski kulturni centar.
- Annales Regni Francorum, inde ab a. 741. usque ad a 829, qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi*, post editionem D. H. Pertzii, recognovit F. Kurze, Hannoverae 1895.
- Bašeskija, 1997: Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, Sarajevo, Sarajevo-publishing.
- Vasa-efendija, 1958: Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo, IP „Veselin Masleša“.
- Византијски извори за историју народа Југославије*, том II, Српска академија наука, Посебна издања, књига СССXXIII, Византолошки институт, књига 7, обрадио Божидар Ферјанчић, главни уредник Георгије Острогорски, Београд 1959.
- Византијски извори за историју народа Југославије*, том IV, Византолошки институт Српске академије наука, Посебна издања, књига 12, обрадили Јован-

- ка Калић, Нинослава Радошевић Максимовић, уредници Георгије Острогорски и Фрањо Баришић, Београд 1971.
- Гиљфердинг, 1972: Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево, 1972, ИП „Веселин Маслеша“.
- Kanuni i Kanun-name za bosanski, hercegovачki, zvorniчки, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, (priredili: B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović), Sarajevo 1957.
- Курпешић, 1950: Benedikt Курпешић, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo, Svjetlost. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. I/1, Obradio Adem Handžić, Sarajevo 2000.
- Скендерова, 1976: Стака Скендерова, Љетопис Босне 1825-1856, у: Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љетописи*, превели и приредили Војислав Максимовић и Лука Шекара, Сарајево, ИП „Веселин Маслеша“, 153-235.
- Стојановић, 1902: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије.
- Ћељеби, 1967: Evlija Ћељеби, *Putopis*, превео и приредио Hazim Šabanović, Sarajevo, Svjetlost.
- Šabanović, 1984: Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu.

Литература

- Андрић, 1995: Иво Андрић, Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине, у: *Српски писци и научници о Босни и Херцеговини*, приредио Здравко Антонић, Београд, НИУ „Службени Гласник“.
- Ђерић, 1914: Проф. Вас. Ђерић, *О српском имену у западнијем крајевима нашег народа*, Београд, Штампарија „Доситеја Обрадовића“.
- Живковић, 1894: Мита Живковић, *Сарајево од свог постанка до данас*, Пожаревац, Штампарија Михаила Костића.
- Ивић, 1926: Алекса Ивић, Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII стољећа, *Српски етнографски зборник*, књига XXXVI, „Насеља и порекло становништва“, књ. 21, Суботица.
- Yardımcı, 2004: Mehmet Emin Yardımcı, *Nüfus ve Arazi Tahrir Defterlerine göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Bosna Livâsının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Istanbul, (Doktora tezi).
- Mazalić, 1942: Đoko Mazalić, Stara crkva u Sarajevu, *Glasnik zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 241-270
- Muvekkit, 1999: Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, књ. 1, Sarajevo, El-Kalem.
- Нилевић, 1990: Борис Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије*, Сарајево, ИП „Веселин Маслеша“.

- Nilević, 2010: Boris Nilević, O postanku Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, *Historijska traganja*, br. 5, Sarajevo, 81-87.
- Oruç, 2006: Natice Oruç, „15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılım“, *OTAM*, 18/2005, Ankara.
- Радосављевић, 2006: Недељко Радосављевић, Вести о православној цркви у Босанском пашалуку у извештају кнезу Милошу из Ужичке нахије и Ужичког окружја (1816-1839), *Зборник Матице српске за историју*, бр. 74, Нови Сад, 105-116.
- Самарџић, 2010: Радован Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд, Завод за уџбенике.
- Скарић, 1928: Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево, Државна штампарија.
- Скарић, 1985: Владислав Скарић, Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације, *Изабрана дјела*, књига I, Сарајево, ИП Веселин Маслеша.
- Стојанчевић, 2002: Владимир Стојанчевић, Срби Сарајлије у Првом српском устанку, у књизи: *Из историје Срба у Босни и Херцеговини*, Београд, „Гутенбергова галаксија“, 28-37.
- Трифковић, 1908: Стјепо и Владимир Трифковић, Сарајевска околина, *Српски етнографски зборник*, књига XI, *Насеља и порекло становништва*, књ. 5, Београд.
- Ћирковић, 1982: Сима Ћирковић, Српска властела у борби за обнову деспотовине, у: *Историја српског народа*, том II, Београд, Српска књижевна задруга, 373-389.
- Ђоровић, 1923: Владимир Ђоровић, Босанско-херцеговачки трговци у Далмацији (прилог сарајевској трговини с краја XVIII века), *Годишњица Николе Чупића*, бр. XXXV, Београд, 212-224.
- Filipović. 1959: Nedim Filipović, Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima, *Pregled*, Sarajevo, 67-76.
- Филиповић, 1928: Миленко С. Филиповић, Височка нахија, *Српски етнографски зборник*, књига XLIII, *Насеља и порекло становништва*, књ. 25.
- Филиповић, 1950: Миленко С. Филиповић, *Гласинац – антропогеогеографско-етнолошка расправа*, Београд, Научна књига.
- Надџибегич, 1954: Hamid Hadžibegić, Stara pravoslavna crkva u Sarajevu po turskim dokumentima u njenom muzeju, *Naše starine*, Sarajevo, 145-150.
- Handžić, 1940: H. Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo, Islamska dionička štamparija.
- Handžić, 1955: Adem Handžić, Bosanski namjesnik Hekim-Oglu Ali paša, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. V, Sarajevo, 135-180.
- Чубриловић, 1933: Васа Чубриловић, Босански фрајкори у Аустро-турском рату 1788-1791, *Братство*, бр. 27, Београд, 102-131.

PhD Draga V. Mastilović, Associate Professor

**SERBS IN SARAJEVO – CONTINUITY
OF EXISTENCE AND EXTERMINATION
(THE OTTOMAN PERIOD)**

Summary

On the basis on historical sources and literature, the paper discusses the continuity, but also the centuries-long extermination of the Serbian Orthodox people in Sarajevo and its surroundings during the Ottoman occupation of this area, i.e. from the mid-15th century to the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878. The research indicates that the Serbian Orthodox population lived in Sarajevo before the arrival of the Ottomans, and that after that, despite Islamization, terror of invaders, wars, epidemics and the like, there was uninterrupted continuity in the existence of the Serbian Orthodox people in Sarajevo until arrival of the Austro-Hungarian occupation administration.

Keywords: Sarajevo, Orthodox Serbs, the Ottoman occupation.